

चतुर्थः पाठः

वर्षावर्णनम्

[प्रस्तुत पाठ वाल्मीकीय रामायण के किष्किन्धाकाण्ड के 28 वें सर्ग से संकलित है। बालि-वध के अनन्तर सुग्रीव को राजा के पद पर अभिषिक्त करके लक्ष्मण-सहित राम समीप स्थित माल्यवान् पर्वत पर वर्षाकाल बिताते हैं। इस समय सीता के अन्वेषण का कार्य स्थगित रहता है। इस पाठ में राम द्वारा वर्षा ऋतु का शुद्ध प्राकृतिक चित्रण किया गया है।]

1. रजः प्रशान्तं सहिमोऽद्य वायुर्निदाघदोषप्रसराः प्रशान्ताः ।
स्थिता हि यात्रा वसुधाधिपानां प्रवासिनो यान्ति नराः स्वदेशान् ॥
2. वचचित्प्रकाशं वचचिदप्रकाशं नमः प्रकीर्णाम्बुधरं विभाति ।
वचचित् वचचित्पर्वतसंनिरुद्धं रूपं यथा शान्तमहार्णवस्य ॥
3. व्यामिश्रितं सर्जकदम्बपुष्पैर्नवं जलं पर्वतधातुताम्रम् ।
मयूरकेकामिरनुप्रयातं शैलापगाः शीघ्रतरं वहन्ति ॥
4. रसाकुलं षट्पदसंनिकाशं प्रभुज्यते जम्बुफलं प्रकामम् ।
अनेकवर्णं पद्मानकपुतं भृगौ पतत्वाश्रफलं विपक्वम् ॥

5. विद्युत्पताकाः सबलाकमालाः शैलेन्द्रकूटाकृतिः ।
गर्जन्ति मेघाः समुदीर्णनादा मत्ता गजेन्द्रा इव संयुगस्थाः ॥
6. वर्षोदकाप्यायित-शाद्वलानि प्रवृत्तनृत्तोत्सवबर्हिणानि ।
वनानि निर्वृष्टबलाहकानि पश्यापराह्णेष्वधिकं विमान्ति ॥
7. समुद्रहन्तः सलिलातिभारं बलाकिना वारिधरा नदन्तः ।
महत्सु शृंगेषु महीधराणां विश्रम्य विश्रम्य पुनः प्रयान्ति ॥
8. वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति ध्यायन्ति नृत्यन्ति समाश्वसन्ति ।
नद्यो घना मत्तगजा वनान्ताः प्रियाविहीनाः शिखिनः प्लवङ्गाः ॥
9. प्रहर्षिताः केतकपुष्पगन्धमाधाय मत्ता वननिर्झरेषु ।
प्रपातशब्दाकुलिता गजेन्द्राः सार्धं मयूरैः समदा नदन्ति ॥
10. धारानिपातैरभिहन्यमानाः कदम्बशाखासु विलम्बमानाः ।
क्षणार्जितं पुष्परसावगाढं शनैर्मदं षट्चरणास्त्यजन्ति ॥
11. षट्पादतन्त्रीमधुराभिधानं प्लवंगमोदीरितकण्ठतालम् ।
आविष्कृतं मेघमृदंगनादैर्वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तम् ॥

१३ अत्राप्युद्गातव्यं त्रैलोक्येण सुखं मयि भवतु सदैव ।
कदम्बपुष्पाणि सकेसराणि नवानि हृष्टा चमराः पिबन्ति ॥

— शब्दार्थाः —

सहिमः	शीतलः	ठंडा
प्रसराः	विस्ताराः	फैलाव
प्रकीर्णाम्बुधरम्	विच्छिन्नमेघयुक्तम्	छितराये मेघों से भरा
संनिरुद्धम्	नियन्त्रितम्, परिवृतम्	रुका हुआ, घिरा हुआ
महार्णवः	महासागरः	बड़ा समुद्र
व्यामिश्रितम्	मिलितम्	मिला हुआ, मिश्रित
सर्जः	सालवृक्षः	साल का पेड़
ताम्रम्	रक्तवर्णम्	लाल रंग का
केका	मयूरस्य रवः	मोर की बोली
शैलापगाः	पर्वतीया नद्यः	पहाड़ी नदियाँ
षट्पदसंनिकाशम्	भ्रमर-समानम्	भौरोंके रूप का
पवनावधूतम्	वायुना संचालितम्	हवा से हिलता हुआ
विद्युत्पताकाः	विद्युत् पताका येषां ते	बिजली रूप ध्वज वाले
वृट्कृतिः	शृङ्गस्य आकारः	चोटी का आकार
समुदीर्गनादाः	ध्वनिपूर्णाः	गरजने वाले
संयुग-स्थाः	युद्धे अवस्थिताः	युद्ध में वर्तमान
आप्यायितम्	पूर्णम्, तृप्तम्	भरा हुआ, सम्पन्न
शाद्वन्तानि	सतृणानि क्षेत्राणि	घास के मैदान

वर्णितम्	प्रसन्न	मेघ
निर्वृष्टः	वर्णनेन रिक्तः	वर्षा के बाद खाली
बलाहकः	वारिधरः मेघः	बादल
बलाकिनः	बकपक्षियुक्ताः	बगुलों से भरे हुए
शिखिनः	मयूराः	मोरों के समूह
प्रहर्षिताः	प्रसन्नाः	प्रसन्न, प्रमुदित
विलम्बमानाः	वर्तमानाः, संसक्ताः	टिके हुए
अवगाढम्	निमग्नम्, पूर्णम्	डूबा हुआ
षट् चरणाः	षट्पदाः भ्रमराः	भौरें
प्लवंगमः	वानरः	बन्दर
उदीरितम्	उच्चारितम्	उठाया गया, बोला गया
सरोरुहाणि	कमलानि	कमल के फूल

❖ व्याकरणम् ❖

❖ समासः ❖

सहिमः—हिमेन सह वर्तमानः (सहार्थे बहुव्रीहिः)। निदाघदोषप्रसराः—निदाघस्य ग्रीष्मस्य दोषाणां तापादीनां प्रसराः विस्ताराः (षष्ठीतत्पुरुषः)। प्रकीर्णाम्बुधरम्—प्रकीर्णः विच्छिन्नाः अम्बुधराः मेघाः यस्मिन् तत् (बहुव्रीहिः)। पवनावधूतम्—पवनेन अवधूतम् (तृतीयातत्पुरुषः)। विद्युत्पताकाः—विद्युत् एव पताका येषां ते (बहुव्रीहिः)। सबलाकमालाः—बलाकानां मालाः (षष्ठीतत्पुरुषः), तामिः सह वर्तमानाः (सहार्थे बहुव्रीहिः)। समुदीर्णनादाः—

समुदीर्णः समुत्थितः नादः येषां ते (बहुव्रीहिः)। वर्षादकाप्यायितशाद्वलानि—वर्षादकेन आप्यायितानि (तृतीयातत्पुरुषः), तथाभूतानि शाद्वलानि येषु तानि वनानि (बहुव्रीहिः) पुष्परसावगाढम् — पुष्परसैः अवगाढम् निमग्नम् (सप्तमी—तत्पुरुषः)।

— सन्धिः —

सहिमोऽद्य = सहिमः + अद्य। क्वचिदप्रकाशम् — क्वचित् + अप्रकाशम्। पतत्याम्रफलम् — पतति + आम्रफलम्। पश्यापराहणेष्वधिकम् — पश्य + अपराहणेषु + अधिकम्।

— व्युत्पत्तिः —

प्रवासिनः— प्र + √विस् + णिनि। अवधूतम् — अव + √धूञ् + क्त। समुदीर्णः — सम् + उद् + √ईर् + क्त। विपक्वम् — वि + √पिप् + क्त। समुदवहन्तः — सम् + उद् + √वह् + शतृ। विश्रम्य — वि + √श्रम् + ल्यप्। आघ्राय — आ + √घ्रा + ल्यप्। अवगाढम् — अव + √गाह् + क्त। विलम्बमानाः — वि + √लम्ब् + शान्त्वा।

— काव्य-सौन्दर्यम् —

वर्षा का यथार्थ चित्रण करने वाले इस पाठ में इस ऋतु के कई उपादानों का निरूपण है जैसे — मेघ, कदम्ब, जम्बूफल, आम्र, पर्वतीय नदियाँ, बलाका, भ्रमर, वन के निर्झर, कमल इत्यादि। ये उपकरण पाठक को अरण्य में या सुदूर ग्राम के परिवेश में ले जाते हैं। वर्षा में मयूरों का आनन्द बढ़ जाता है। वे नृत्य करने लगते हैं। कवि वाल्मीकि ने इन सबका तन्मयता से वर्णन किया है।

इसके अष्टम पद्य में यथासंख्य अलंकार का सुन्दर प्रयोग है

जहाँ आधे पद्य में केवल क्रियाएँ हैं और उत्तरार्ध में उनसे सबद्ध कर्तृपदों को उसी क्रम से रखा गया है।

ग्यारहवें पद्य में संगीत की सम्पूर्ण सामग्री का निरूपण वन में किया गया है। संगीत में वीणा की ध्वनि भ्रमरों के गुजन से, कण्ठस्वर और ताल बन्दरों की चिल्लाहट से तथा मृदंग का नाद मेघगर्जन से सम्पन्न हो रहा है। ऐसी उत्प्रेक्षा कवि ने की है। पूरे पाठ का सस्वर संगीतात्मक उच्चारण अनुपम प्रभाव डालता है। इसमें उपजाति छन्द का प्रयोग है।

➡ अभ्यास: ➡

1. उत्तर लिखत -

- (i) वर्षाकाले के स्वदेशान् यान्ति ?
- (ii) वर्षासु नवं जलं कीदृशं भवति ?
- (iii) कीदृशम् आम्रफलं भूमौ पतति ?
- (vi) वनानि दिनस्य कस्मिन् भागे अधिकं शोभन्ते ?
- (v) मयूरैः सह के नदन्ति ?

2. अष्टमपद्यात् पञ्च वाक्यानि लिखत।

3. निम्नलिखितशब्दानां पर्यायवाचिनः त्रीन् शब्दान् लिखत। मेघः, भ्रमरः, सागरः।

4. रिक्तस्थानानि समुचितपदैः पूरयत -

- (i) रजः सहिमोऽद्य ।
- (ii) शीघ्रतरं वहन्ति ।
- (iii) प्रभुज्यते प्रकामम् ।
- (iv) सार्धं समदा नदन्ति ।

- (v)शृङ्गेषु महीधराणाम् ।
 (जम्बुफलं, प्रशान्तं, मयूरैः, महत्सु, वायुः, शैलापगाः)
5. प्रकृति-प्रत्यय-विच्छेदं कुरुत -
 (i) प्रवासिनः (ii) विश्रम्य (iii) नदन्तः (iv) विपक्वम्
 (v) विलम्बमानाः
6. वर्षाकालस्य वर्णनं पाठानुसारेण दशसु वाक्येषु हिन्दीभाषायां लिखत ।
7. स्ववाक्येषु प्रयोगं कुरुत-
 (i) यान्ति (ii) नृत्यन्ति (iii) गर्जन्ति (iv) पिबन्ति (v) त्यजन्ति
8. हिन्दीभाषायामर्थं लिखत -
 (i) शैलेन्द्रकूटाकृति-संनिकाशाः ।
 (ii) वर्षोदकाप्यायित-शाद्वलानि ।
 (iii) पुष्परसावगाढम् ।
 (iv) प्रपातशब्दाकुलिताः ।
 (v) नवाम्बुधाराहत-केसराणि ।
9. वर्षावर्णनस्य किमपि पद्यं स्वस्मृत्या लिखत ।
10. अस्मात्पाठात् कस्याप्येकस्य पद्यस्य अर्थं लिखित्वा तस्य सौन्दर्यं निरूपयत ।

